

DİVAN ŞİİRİNDE AFYON ve ESRAR
(Opium and Mariuhana In The Divan Poetry)

Abdulkadir ERKAL*

ÖZET

Günümüz gençliğinin başındaki en büyük musibetlerden biri olan uyuşturucu kullanımının kökeni çok eskiye dayanmaktadır. İlk zamanlar ağrı kesici özelliği ile tıp alanında kullanılan uyuşturucu, daha sonraları bağımlılık yaratmıştır. Bu uyuşturucu maddelerinden olan afyon, Osmanlı toplumun bazı kesimlerinde günlük yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.

Bu makalede afyon ve esrar gibi uyuşturucu maddelerinin Osmanlı toplumundaki yansımaları ele alınmış ve daha sonra bunun Divan şiirine nasıl yansıdığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afyon, Esrar, Divan Şiiri, Osmanlı.

ABSTRACT

The use of drug, one of the most important problems of the youth today, dates back to very early times. Use as a pain-killer first, drugs led to the emergence of addiction later on. One of such drugs, opium was an indispensable element of daily life for some sections of the Otoman society.

In this study, the reflections of such drugs as opium and marihuana onto the Otoman society and the Divan poetry are examined.

Keywords: Opium, Mariuhana, Divan poetry, Otoman.

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Giriş:

Afyon: Olgunlaşmamış haşhaş kapsüllerine yapılan çizintilerden sızan, içinde morfin ve kodein gibi uyuşturucu maddeler bulunan katılaşmış süt¹ olarak tanımlanan afyon'un aslı Grekçe *opion* olup anlamı 'süslü bitki'dir. Türkçe'ye Farsça'dan *afyun* imlâsıyla girmiştir.² Afyon, haşhaş kozasının çentiklenmek (çizilmek) suretiyle akan süt gibi beyaz öz suyundan elde edilmektedir. Hava ile temas ettikçe koyulaşır ve kahverengi bir renk alır. Afyonun içeriğinde şeker, protein, kauçuk yağı gibi maddelerle, morfin, narkotin, kodein vb. sayıları 25'e yakın alkaloid denilen zehir mevcuttur.³

Afyon yutarak, çiğnenerek alınabileceği gibi sigara ile de içilebilir. Hangi şekilde kullanılırsa kullanılsın aynı tesiri gösterir. Başlangıçta varsa ağrıları azalır, üzüntüler kaybolur, sıkıntılar geçer ve geçici bir keyif hali başlar. Afyonkeşler bu keyif haline balayı derler. Fakat bu keyif hali çok kısa sürer. Ardından mide bulantısı, baş dönmesi, renk solması, kalp ve solunum yavaşlaması ile birlikte zehirlenme hali başgösterir. Afyon çok miktarda ve birden alınmışsa içen kimseyi komaya sokar ve ölüm tehlikesi belirir.⁴

Afyonun tarihi, M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanır. Mezopotamya ve Küçük Asya'da karın ağrıları ve öksürük için ilaç olarak, İslâmî devirlerde ise daha çok ilaçların yapımında ve tedavide uyuşturucu olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁵ Evdeki ecza dolaplarında mutlaka afyon bulundurulur. 19. yüzyılın en yaygın kullanım biçimi ise çocukların kolayca uykuya dalabilmesi için verilen afyon katkılı sıvı ve şuruplardır. Yüzyılın ünlü afyonkeşleri bağımlılıklarının çocukluklarında içtikleri afyonlu ilaçlarla başladığını söylerler.⁶ Afyonkeşlerin Anadolu'da Türklerin hakimiyetinden sonra özellikle Karahisar dolaylarında yaygın biçimde yetiştirilmiştir, sonradan burası Afyonkarahisar adını almıştır.

Esrar: Kenevir (kendir) bitkisinden elde edilen uyuşturucu bur madde olup Türkiye'de *esrar*, İran'da *beng/benc*, Hindistan'da *bang*, Irak, Suriye ve Mısır'da *haşiş*, Kuzey Afrika'da *kif*, Amerika'da *marijuana (marihuana)* adıyla tanınmaktadır.⁷

¹ Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 1998, s.30

² Mustafa Baktır, "Afyon", İslâm Ansiklopedisi, DİA, C.1, İstanbul 1988, s.442.

³ <http://www.narkotik.iem.gov.tr>

⁴ <http://www.narkotik.iem.gov.tr>

⁵ Mustafa Baktır, a.g.m., s.442.

⁶ Afyon ve esrarın tarih içindeki seyri hakkında daha geniş bilgi için bk.: Wolfgang Schivelbusch, Keyif Verici Maddelerin Tarihi –Cennet, Tat ve Mantık-, (çev.: Z. Aksu Yılmaz), Dost Yayınları, Ankara 2000; J. M. Scott, The White Poppy, A History of Opium, Londra 1969.

⁷ Turhan Baytop, "Esrar", İslâm Ansiklopedisi, DİA, C.11, İstanbul 1995, s.431.

Esrarın etkili maddesi, kenevir bitkisinin çiçek durumları ve genç yapraklarında bulunan tüylerin taşıdığı reçinemsî bir madde içinde bulunmaktadır. Kenevir preparatları ağrı kesici etkiye sahiptir. Özellikle mide ve bağırsak ağrılarını ve yarım baş ağrılarını gidermek için kullanılmış, ancak alışkanlık yaptığı kanaatiyle kullanımı terkedilmiştir.⁸

Esrarın uyuşturucu madde olarak kullanımına ait ilk bilgiler Herodot Tarihi'nde (M.Ö. 5.yy) bulunmaktadır. İsmailîler'in 9. yüzyıldan itibaren kurdukları gizli bir cemiyette siyasî maksatlarla adam öldürtmek için yetiştirdikleri fedailere, hayatları pahasına öldürme azmini esrardan faydalanarak verdikleri bilinmektedir.⁹

Geo Widengren, esrarın Avesta'da *beng* şeklinde mevcut olup Zerdüş'tün vecde gelmek için kullandığı bir madde olduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Widengen'in fikrini savunan M. Eliade, İranlıların esrarı (beng) çok eski zamanlardan beri kullandığını ve muhtemelen vecde girebilmek için esrardan yararlanmanın İranlılar kanalıyla Asya kavimlerine geçmiş olabileceğini belirtmektedir.¹¹ İ. Melikof da aynı görüşü savunarak Hind kenevirinin Hindistan'dan getirilip İran'da esrar çıkarmakta kullanıldığını kaydetmektedir.¹²

Uyuşturucu madde olarak esrar kullananlarda önce zevkli bir sarhoşluk meydana gelir; sonra hayal görme dönemi başlar. Bu hayaller bazen hoş, bazen de korkunçtur. Hayaller döneminden sonra uyku gelir. Uyuşturucuya esrarla başlayanlar bir süre sonra bunun etkisini yeterli bulmaz, eroïn ve buna benzer uyuşturucu maddelere geçerler.¹³

1- Osmanlılarda Afyon ve Esrar Kullanımı:

Osmanlı döneminde afyona '*tiryâk*', afyonu kullanana ise '*tiryâki*' denirdi.¹⁴ İstanbul'da *esnâf-ı bengciyan* adı verilen bir sınıf bulunuyordu. Bunlar Süleymaniye semtindeki Tiryâkiler Çarşısı'nda yer alan dükkânlarda şurup, macun, levha gibi esrar ihtiva eden müstahzarlar hazırlayıp tiryâkilere

⁸ Turhan Baytop, a.g.m., s.431.

⁹ Turhan Baytop, a.g.m., s.432.

¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.178.

¹¹ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.178.

¹² Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.179.

¹³ Turhan Baytop, a.g.m., s.431.

¹⁴ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi, Ankara 1993, s.1110-1111; A. Sırrı Levend; Divan Edebiyatı –Kelimeler, Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.345.

satıyorlardı.¹⁵ Abdulaziz Bey, Dersaadet halkının yüzde sekseninin afyon kullandığına ve cami ve tekkelerde buldukları zaman bile ceplerinde taşıdıkları kutulardan hap halinde yapılmış ‘gıda’ olarak tabir ettikleri afyonu çıkarıp kullandıklarını ve afyon kullanımında tam bir serbestlik olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Öyle ki, bazı Anadolu kentlerinde içine afyon ya da buna benzer maddeler konan ‘berş’ satışı bir gelir kaynağı idi.¹⁷ 18. yüzyılda afyon üretimi öyle bir noktaya geldi ki, afyon gibi maddelerin ihracatı yapılmaya bile başlanmıştı.¹⁸ Öyle ki, bu dönemde afyonun ekimi, yetiştirilmesi ve hasatı konusunda halkı aydınlatmaya yönelik zirâî bilgilere dayalı layihalar dahi yayınlanmıştır.¹⁹

Yine 1584 yılında afyona olan eğilimi bilinmesine rağmen Özdemiroğlu Osman Paşa sadrazamlığa getirilmişti.²⁰

Abdülaziz Bey’in anlattıklarına göre İstanbul’da afyon tiryâkilerinin pek çoğu Süleymaniye Camii Şerifi karşısında ve medresenin altında otuz beş dükkândan ibaret sıra kahvelere devam ederdi. Her biri ancak on beş kişi alabilen bu kahveler her gün ağzına kadar tiryâkilerle dolardı.²¹ Bu tiryâkilerin bir kısmı vaktiyle esnafılık yapmış ihtiyarlayınca işten çekilmiş, bir kısmı da vezirlerin ve valilerin maiyetinde taşrada gezmiş, yaşlandıktan sonra evlerinde oturan kimselerdi.²² Bunun dışındaki afyon tiryâkilerinin büyük çoğunluğunu da gençlikleri zamanında içki düşkünü oldukları halde son zamanlarında içkiyi terk edip kendilerini avutmak ve neşelerinin temin etmiş olmak için afyon kullanan kesim oluşturmaktadır.²³ 17. yüzyılın başlarından Tanzimat’a kadar geçen süre

¹⁵ Konur Baytop, a.g.m., s.432.

¹⁶ Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri –İnsanlar, İnanışlar, Eğlence, Dil-, (Yayına hzl.: Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.2, İstanbul 1995, s.326.

¹⁷ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam –Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla-, (çev.: Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.238.

¹⁸ Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (Editörler: Halil İncalcık-Donald Quaterert), Eren Yayınları, C.2, İstanbul 2004, s.970.

¹⁹ Bu layihalardan en önemlilerinden birisi Zirâ’at u Nâfia Müdürü Amasyan Efendi’nin yazdığı “Afyon Tohumu Zira’ına Dair” (İstanbul La Türki Matbaası 1287) isimli layıhasıdır. Sekiz sayfalık bu küçük layihada afyon tohumu cinsleri, ekilecek mevsimi, ne cins toprakta ekilmesi gerektiği, hasat zamanında yapılması gereken şeyler, konularında bilgiler içermektedir.

²⁰ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.237.

²¹ Evliya Çelebi de kendi zamanında bu esnafın on altı dükkânının bulunduğunu ve bu iş kolunda altmış kişinin çalıştığını kaydetmektedir. (bk.: Turhan Baytop, a.g.m., s.432).

²² Abdülaziz Bey, a.g.e., C.2, s.326.

²³ Balıkhane Nazırı Ali Rıza, Bir Zamanlar İstanbul (hzl.: N. Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Eser, Tarihsiz, s.73.

içinde İstanbul'da afyon kullanmayan ilmiye mensubu hemen hemen yok gibiydi.²⁴

Evliya Çelebi, Afyonkarahisar'da sadece esnafın değil, kadınların da afyon kullandıklarını şaşkınlıkla ifade etmiş, Afyonkarahisarlı erkeklerin kendileri gibi afyon içen karılarına katlanamadıkları için kahvehanelerde vakit geçirmeye başladıklarını ve stoklarını da civar bölgelerden temin ettiklerini belirtmiştir.²⁵

Afyon ve esrar gibi uyuşturucu kullanmak zamanla kahvehanelerdeki etkinliklerden biri haline gelmişti. 1670 yılında İzmir civarını dolaşan J. Covell adlı bir İngiliz din adamı 'afyoncu olan yaşlı bir kahvehane sahibi'ne değinmektedir.²⁶

IV. Murad'dan önce hiçbir padişah afyondan yana olmaya da, afyona karşı olmaya da cesaret edememişti. Fakat IV. Murad fazla dozda alındığı takdirde bu maddenin insanı sarhoş ettiğini öğrenince afyonu bütün tebaasına anında yasak ettirdi. Bu ilk kurbanı ise Hekimbaşı Emir Çelebi olur. IV. Muradın Bağdat seferi sırasında yanında olan Emir Çelebi yanında taşıdığı afyon macununu gizli gizli kullanmakta idi. Bu durum padişaha bildirilmiş ve padişah da Emir Çelebinin elbisesinin altında sakladığı afyon macununun bularak hepsini yedirtmiş ve o günün akşamı Emir Çelebi komaya girerek ölmüştür.²⁷ IV. Murad'ın ölümünden sonra afyon kullanımı iyice yayılmaya başlanmıştır.

Afyona mercimekten daha küçük bir miktarla başlanır, yavaş yavaş iri fındık büyüklüğüne kadar yükseltilir. Zamanla birkaç misline çıkararak, bu kadar afyonla bile yetinemediği için içine 'ak sülümen' denen zehri koymaya mecbur olan tiryâkiler vardır.²⁸ Bunun dışında afyonun tütünle karıştırılarak nargileyle de içildiği gibi sıvı halinde de içildiği görülmüştür.²⁹ Ayrıca kahvehanelerde tiryâki müşterilerine kahveden evvel bir fincan afyon şurubundan vermek adetti.³⁰

Abdülaziz Bey bir afyon tiryakisinin günlük yaşamını şöyle anlatır: *"Afyonun kötü tesiriyle çok zayıf, çelimsiz ve çoğu da ihtiyar olduklarından en ufak bir gürültü ve şamatadan ürküp, telaşa düştükleri için afyon kahvelerinde*

²⁴ İstanbul Ansiklopedisi, C.1, İstanbul Yayınları, İstanbul 1946, s.150.

²⁵ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.238.

²⁶ Ralph S. Hattox, Kahve Kahvehaneler –Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğu'daki Kökenleri-, (çev.: Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.97.

²⁷ M. D'Ohsson, 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler, (çev.: Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s.50.

²⁸ Abdülaziz Bey, a.g.e., C.2, s.326.

²⁹ Ralph S. Hattox, a.g.e., s.97.

³⁰ A. Talat Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Yayına hzl.: Cemal Kurnaz), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s.76.

çok sakin, sessiz oturulur, her türlü hareketten kaçınılırdı. Süleymaniye'deki Tiryaki Çarşısı halkı gece ikilere kadar bu kahvelerde otururdu. Evi uzak olduğundan erken gitmeye mecbur kalanlar arkalarında ufak zembil, ellerinde bir değnek, ufak muşamma fenerle suratları asık, gözleri uyur gibi, benizleri soluk, sesleri kısık, düşkün bir halde kızgın ve öfkeli bir tavırla kahvehaneden çıkarlardı...Uzun bir yolu olan fakat bu müddet zarfında da afyonsuz ve kahvesiz duramayan tiryakiler tenhada münasib virane bir köşe bulup zembilini indirir, zembiline koymuş olduğu ufak tahta parçaları, kuru yaprak ve çırayla bir ateş yakar, yine zembilinden cezve ve fincanını çıkarıp kahve pişirir, kahve ile bir de afyon yutar, keyfini yeniler, sonra da yine güçlkle yoluna devam ederdi.”³¹

Afyon tiryâkileri sarhoşlar gibi öteye beriye sataşma, ellerine taş alıp atma gibi davranışlarda bulunmazlardı. Bu tip insanlar genellikle yaşlı ve halsiz, bitkin oldukları için onların kızgınları herkesin hoşuna giderdi. Hatta çocuklar bile yolda rastladıkları tiryâkilere takılmayı âdet edinmişlerdi.³²

Tiryâkiler, Ramazan ayında afyonu macun haline getirir, macunu iki üç kat kâğıda sararak sahurda iki üç tane yutarlarmış. Böylece kâğıt mide öz suyunda eriyince macun midede dağılır ve birkaç saatliğine keyif devam edermiş. Ancak bu planın yolunda gitmediği, afyon kâğıdının zor parçalandığı yahut kana karışması geciktiği durumlarda tiryâki krizlere girer ve dış dünyadan âdeta kopuverir. Afyonu patlayıp kana karışincaya kadar da farklı tepkiler verir. Konuşulan veya yapılan şeye uygun karşılık verilmeyen, anlama ve algılamada geciken durumlarda ‘daha afyonu patlamamış’ deyimini kullanılması da bundandır.³³ Ramazan aylarında ayyaşlar iftarda şarap yerine afyon şurubu (berş) içerlerdi.³⁴ Afyon tiryâkilerin hayâl âlemi içinde söyledikleri sözlere cahil halk ‘keşif ve keramet’ kıymeti verirler, derviş kılıklı tiryâkileri ise evliyâ yerine koyarlardı.³⁵ Afyon tiryâkiliğinin endişe verici şekilde yayılmasının ardından hükümet 1723'te Şeyhülislâmdan fetva alıp afyon tiryakiliğini ilan etmeğe mecbur kalmış, ne kadar afyon tiryâkisi varsa hepsi değişik yerlere sürülmüştür.³⁶

Osmanlı Devleti dönemindeki uyuşturucuların başında esrar gelmektedir. Zaman zaman yasaklanmış ve kullananların idamı için çeşitli fetvalar alınmışsa da elde edilmesi ve kullanılması hiçbir zaman tam olarak önlenememiştir. 17 ve

³¹ Abdülaziz Bey, a.g.e., s.327.

³² Abdülaziz Bey, a.g.e., s.327.

³³ İskender Pala, İki Dirhem Bir Çekirdek, Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s.6.

³⁴ A. Talat Onay, a.g.e., s.77.

³⁵ İstanbul Ansiklopedisi, C. 1, s.150.

³⁶ İstanbul Ansiklopedisi, C. 1, s.150.

18. yüzyıllarda esrar kullanımı bir hayli artmış, küberâ ve ileri gelenler tarafından da gizlice kullanılmıştır.³⁷

Osmanlılar döneminde esrara değişik isimler verilmiştir. Halk arasında ‘*maslak*’³⁸ diye adlandırılan esrarın bunun dışında kullanılan isimleri şunlardır: “*keşf, fino, gonca, sarı kız, kaynar, antin, yunan, duman, gubâr, paspâl, hanteriş, kabza, hurde, diş, hindi baba, dalğa, haşış, zâbıt duymaz, nefes, kırma, hûd, yuf, dem, dûd-ı siyâh, kara biber, fülful.*”³⁹

Esrar içmeye mahsus yerler açılmış ve sayıları oldukça çoğalmışsa da bunlar kahvehaneler gibi her yerde olmayıp, serbest de değildi.⁴⁰ Esrarkeşler arasında esrar kahvelerinde ‘tekke’ denilmektedir.⁴¹ Abdülaziz Bey’in bildirdiğine göre esrarkeşler daha çok Aksaray’ın تنها yerlerinde ve Tahtakale’de bulunuyorlardı.⁴² Esrarkeşlerin en önemli özelliklerinden biri, esrarı birden çok kahveyi dolaşarak içmektir. Esrar genellikle nargile ile içilirdi. Esrara mahsus nargileler bulunmaktaydı. Nargilenin gövdesi Hindistan cevizinden olur, marpucu yerine de yarım arşın uzunluğunda bir kamyş takılırdı. Nargile yere konulur, kamyş elde tutularak içilir, birkaç nefes çeken adam yanındakine verir, sıra ile içerlerdi.⁴³ Hasan Bahri esrarkeşlerin meclisini şöyle anlatır: “*Nargile, tavla, basdır, ateşle yak! İşâretleri üzerine hazırlanır. Nargile yani kabak ocakçı tarafından ince fasıllarla çekerek alışdırılır. İyice yandıktan sonra tamam bir nefes çeker sonra nargileyi takdim eder. Meclisde bulunanlara sıra ile ocakçı tarafından dolaştırılarak diğerleri de çakarlar. Nargileyi bekleyen bazı kalenderler de sabr u takâtı kalmadığandan intizârın şiddetli âteşi içinde feryâd ederek okurlar:*

‘Dem demi Haydar, sahib-i kalender, münkîre tir, yezide hançer, ârife şeker, yuf yezide, çixsun iki gözide, dem olsun zem’

Bu sırada esrârîlerden biri kabağı çekeceği sırada yuf deliğini açup nargilenin dumanını boşaldup nargilenin kamyşını ötdürür ve söyler:

³⁷ 25 Nisan 1864 tarihli ‘Attarlar ve Kökçüler Nizamnâmesi’ uyarınca aktar esnafının esrar ve müstahzarlarını satması yasaklanmış, yalnız eczanelerin reçete karşılığı satış yapmalarına izin verilmiştir. (bk.: Turhan Baytop, a.g.m., s.432.)

³⁸ Hans Dernschwam, İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü, (çev.: Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.79

³⁹ Hasan Bahri, Esrarkeşler, Şems Matbaası, İstanbul 1331, s.11.

⁴⁰ Abdülaziz Bey, a.g.e., s.328.

⁴¹ Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.3, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s.219.

⁴² Abdülaziz Bey, a.g.e., s.328.

⁴³ Abdülaziz Bey, a.g.e., s.328.

'yak, yuf, yuf yezide, nargilemizi için veli, içmeyen deli, pirimiz Hacı Bektaşî Veli, yuf...' der çeker."⁴⁴

Osmanlılarda esrar sarhoşlarına 'hayran' denilirdi. Hayran olanlar uyuşturucunun verdiği şehâvet ile donuk donuk, sanki görmüyormuş görse de farkına varmıyormuş gibi bakarlardı.⁴⁵ Esrar içenler yüksek sesle kahkahalarla gülmeye başlar, kendi kendine bir sürü anlamsız sözler söyler, arada bir sebepsiz hiddet fırtınalarına kapılır ve gülünç duruma düşerlerdi. Kibarlar da nedimlerine ve dalkavuklarına içine esrar koydukları yaş veya kuru incir yedirir, bunun sebep olduğu garip ve tuhaf hallerine bakarak eğlenirlerdi.⁴⁶

Esrarkeş takımı arasında afyon tiryâkilerinde olduğu gibi efendiden ve ağadan kimseler bulunmazdı. Esrarkeşler serseri, harabati ve işsiz takımından olduklarından esrar kahvesi kapandıktan sonra İstanbul'un çeşitli yerlerinde, sokak ortalarında düşüp kalır, cami avlularına kadar girerek sızıp kalırlardı.⁴⁷ Dr. Mongeri, 1860 yıllarında İstanbul'da görülen akıl hastalıklarının bir sebebinin de esrar olduğunu da açıkça dile getirmiştir.⁴⁸

Esrarkeşlerin nazarında paranın, hayatın, dünyanın hiç ehemmiyeti yoktur. Yegâne düşünceleri esrar tedarik etmektir. Bunlar için hayat, esrardan sonra başlar.⁴⁹ Esrarkeşler esrar bulamadıkları zaman tırnaklarını kesip içerler. Bunun da tükendiği zaman zefir, pirinç, çay, süpürge tohumu, kuru tönbaku içerler. Esrarkeşlerin baş ve şehâdet parmaklarının ortaları esrar kırmaktan çürümüştür. Esrar kırmak için tırnaklarının uygun yerlerini kesmezler.⁵⁰

Hasan Bahri, esrarkeşlerin hayatlarını altı basamaklı merdivene benzeterek, bu basamakları şöyle gösterir: 1. Basamak: *neş'e*, 2. Basamak: *Za'fiyet*, 3. Basamak: *Kayıtsızlık*, 4. Basamak: *Sefâlet*, 5. Basamak: *Hastane* ve 6. Basamak: *Mezar*⁵¹

Osmanlı dönemindeki Bâtınî tarikatlarından olan abdâllar sürekli esrar (haşiş) içerlermiş. Öyle ki esrar abdâllara has olarak kabul edilirdi. Âbdâlların pîrinden İslâm Baba esrar içme sebeplerini Hz. Ademe dayandırarak şöyle açıklar: "*Hazreti Âdem kûh-ı Serendib'de sedd-i ramak (ölmeyecek kadar yiyip*

⁴⁴ Hasan Bahri, a.g.e., s.9-10.

⁴⁵ İskender Pala, Ah Minel Aşk, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s.117.

⁴⁶ Abdülaziz Bey, a.g.e., s.328.

⁴⁷ Abdülaziz Bey, a.g.e., s.328.

⁴⁸ Konur Baytop, a.g.m., s.432.

⁴⁹ Hasan Bahri, a.g.e., s.15.

⁵⁰ Hasan Bahri, a.g.e., s.15.

⁵¹ Hasan Bahri, a.g.e. s.25.

içme) için haşış (*esrar*) ekledirdi (yiyirdi). Biz dâhi ana tâbiyet edüp miyanımıza (yanımıza) tennûre bağlayıp uryân ve ekl-i haşış etmekle muttasıl (devamlı) hayrân oluruz. Ve dahi âlemler içre seyahat ile her köşeyi seyrân ve muttasıl *esrar-hârlıkla* *esrâra* vakıf olup hayran oluruz. İmdi ey hâce revâdır ki sen dahi *esrârımızdan nûş ve gam-ı dünyayı bizim gibi ferâmûş edip(unutup) esrâr-ı âleme vâkıf u hakâyık-ı eşyâya (eşyanın hakikatleri) ârif olasın*⁵² Abdâllar gibi Bektaşîlerin de *esrar* kullandıkları bilinmektedir.

Erenler! Tâlib-i *esrâra* bizden çok niyâz eylen

Şarâb-ı aşkın a'lâsın içen abdâla aşk olsun

Âgehi⁵³

(Erenler! *Esrar* içip dalga geçen abdâllara bizden selam söyleyin, aşk şarabının a'lâsını içerek mest olmuş varsa âfiyet olsun yerine aşk olsun diyelim)

Ahmed Eflâkî de Abdâllar arasında *esrar* içmenin yaygın olduğunu dolaylı olarak ifade etmektedir.⁵⁴ Bâki'nin şu beyiti de yine Abdâlların *esrara* olan tutkularını açıkça dile getirmektedir:

Âşık ki sûz-ı aşk ile uryân olup gezer

Abdâldur ki âlemi *hayrân* olup gezer

Bâki G 138/1

13. yüzyılda Anadolu'da Kalenderilerde haşhaş yeme ve *esrar* içme âdeti yaygındı.⁵⁵ 15. yüzyıl başlarında ise Kaygusuz* Abdal, Rum Abdâlları arasında *esrarın* sıkça kullanıldığını gösteren manzumeler yazmıştır.:

Gel içegör şu cür'adan

Kaldır perdeyi aradan⁵⁶

⁵² Ahmet Talat Onay, a.g.e., s.156.

⁵³ Ahmet Talat Onay, a.g.e., s.157.

⁵⁴ Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, C.2, (çev.: Tahsin Yazıcı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1959, s.633.

⁵⁵ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.179.

* *Kaygusuz*: Dertsiz, tasasız anlamına gelen kelime, Bektaşîler arasında 'esrar' anlamındadır. İçiciler yabancıların yanında bu adı kullanırlar. Mesela: "Geçen gün kaygusuz haktaydı. Filan adama rastladım, o bulmuş beraberce gördük (yani beraberce duman altı olduk)" sözleri bu kullanıma örnektir. Kaygusuz Abdal'ın da *esrar* kullandığı ve şiirlerinde *esrarı* övdüğü için bu adı kullanmıştır. (bk.: Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara 1997, s.438).

⁵⁶ Abdurrahman Güzel, Kaygusuz Abdalın şiirlerindeki *esrar* ve benzerlerinin mecazi anlamlarla kullanıldığını, *esrar* ve şarap içmeği *Hakkın didârını görmek* manasına geldiğini, *mey*, *şarap*, *beng*, *esrar* gibi kelimelerin *İlahi aşk*'ı ifade etmek üzere kullandığını, dolayısıyla Kaygusuz Abdal'ın kesinlikle *esrar* içmediği, aksini iddia etmenin ise büyük bir hata olduğunu

Osmanlıların son zamanlarında ‘*Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Alem*’ türünde birtakım el yazması, taş basması, resimli, resimsiz kitaplar neşredilmiştir. Bu eserlerde afyon, esrar, berş, arak, boza, şarap, kahve insan suretine bürünerek toplantı yaparlar, birbirleri ile atışarak, kendi üstünlüklerini dile getirirlerdi.⁵⁷

Muhammed Arif Efendi’nin ‘*Afyon Tiryakileri*’ adlı bu tarz eserinde Afyonu şöyle anlatmaktadır: “*Afyon-ı nâmdâr cümleden mukaddem gelmeye ayağ üzre kalkup derûnunda mezkûr olan fikr-i fasideyi icrâ için didikim: ‘Evvelâ mükeyyifât-ı âlem dedikleri nâ-bekâr işidiürem. Ziyâde laf ve güzâf idiüp niçe kelimât-ı nâ-sezâ idermiş. Kendi zu’mlarınca hayli keyfiyet da’vasın idiüp bizim üzerimize tasaddur itmek istemiş. Ben var iken keyfiyet iddiâsında olmak katı acibdür ki beni hod bilürsüz. Ma’lûm bâğ u bağçe içinde perverde olmuşum. Ekseri irfân u zârifâ bensiz keremiyet üzre sohbet idemezler. Dünyâ ve mâfihâda adı sâni belli kişiyim...*”⁵⁸

Esrar ile ilgili bir bölüm ise şöyledir: “*Esrâr-ı sebze-pûş kahraman var bir gülbang-ı cân-sûz çeküp cilvegâhundan şâhin-misâl sıçrayup ayak üzre turup ögünde olan amûd-ı kerâtını başı üzerinde fırır çevirüp kendüyi ikisinin mâbeynine atup eyitdi ki, niçün bî-ma’nâ ve beyhûde kelimât idersiz...keyfiyetlerin makbûl ve merğûbu benim ki, herkimbeni isti’mâl eylese Hindistânı seyrider...ve benim sebebimle nice ârif-cânlar esrâr-ı hakka vâsıl olup her yana nazar-ı âyine eşkâl-i garibe ve rüsûmât-ı acibe müşâhede ider. Hakîki ifâdeden hâli olmazlar. Şu’arâ-yı selef benim hakkımda çok kasîdeler demişlerdir....*”⁵⁹

2-Divan Şairlerinde Afyon ve Esrar Kullanımı:

Tezkirecilerin şairler hakkında yapmış oldukları tanıtma ve değerlendirmelerin önemli bir kısmı, onların mizaç ve karakterleri, ahlâkî yapı ve yaşayışları, çeşitli zevk ve alışkanlıklarıyla ilgilidir.⁶⁰ İncelediğimiz tezkireler

savunmaktadır. (bk: Abdurrahman Güzel, Kaygusuz Abdal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.260, 294); Buna karşılık Ahmet Yaşar Ocak ise Kaygusuz Abdal’ın:

Gel ey miskin Kaygusuz esrardan al öğüdün
Bu âşıklar otudur yemez verme her Tat’a

Beytini örnek göstererek Kaygusuz’un esrarı kullandığını belirtmektedir. (bk.: Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.179).

⁵⁷ Bu tür eserlerin bazılarının isimleri şunlardır: Muhammed Arif Efendi, *Afyon Tiryakileri*, Beyoğlu Taş Testgâhları, İstanbul 1273, 24 s.; Besim Ömer, *Mükeyyifat ve Müskiratdan –Afyon, Kahve, Çay, Esrar-*, İstanbul Mahmud Bey Matbaası, 1305, 100 s.; Sırru’l-Esrâr, 1290, 30 s.

⁵⁸ Muhammed Arif Efendi, *Afyon Tiryakileri*, s.9.

⁵⁹ Muhammed Arif Efendi, a.g.e., s.12-13.

⁶⁰ Harun Tolasa, *Sehî, Lâtifi ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s.124.

içinde konumuzla ilgili esrar ve afyon gibi kullanan şairler hakkında en ayrıntılı bilgi veren Âşık Çelebi'dir.

Tespit edilen şairlerdeki zevk ve alışkanlıkların şekli ve derecesi de oldukça değişiktir. Kiminde bu normal bir zevk ve alışkanlık, kiminde gittikçe fazlaşınca şairi felakete götüren, ölümüne kadar süren ve hatta ölümüne sebep olan bir tutku halidir.⁶¹ Tezkireciler şairlerin içki ve afyondan içine düşmüş oldukları bedenî rahatsızlıklar, kaybettikleri sosyal saygınlık ve iş güçlerinden kalışlarını, bazen açık bir üzüntü ve esef duygusu içinde ortaya koymaktadırlar.

Tezkireciler bütün bunların yanı sıra şiir ve şairlikle içki ve afyon alışkanlıkları arasındaki ilginç münasebete de değinmektedirler. Âşık Çelebi *Subhî* hakkında yaptığı açıklamasında: “*keyfiyet-i gubâra hayrân olup safâsı zamanında tahayyülât-ı şiiyede masrûf olurdu ve kederi vakti erişse satrance meş'uf olurdu*” şeklinde bu şairin şiiri ile afyon iptilâsı ve keyf hali arasındaki gerçekten sıkı ve ilginç münasebeti de açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.⁶² Tezkirelerde tafsilatlı şekilde yer alan esrar ve afyon bağımlısı şairler şunlardır:

Osmanlı padişahlarından II. Bayezid, Amasya'daki şehzadeligi sırasında zevk ve safaya düşkün bir yaşam sürmüştü, hatta afyona da mübtelâ olmuştu. Babası tarafından defalarca uyarılmasına rağmen bu yaşantısını bir süre devam ettirmiştir. Sonradan yaşının ilerlemesi ve etrafını saran ulemanın da tesiri ile bu hayatını bırakmış, ölene kadar vaktini ibadetle geçirmiştir.⁶³

Bayezid devrinde dürüstlüğü ve fazileti ile tanınan *Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi* -aynı zamanda *Hâtemî* mahlasıyla şiirler yazan bir şairdir-Bayezid'in şehzadeligi zamanında Amasya'da bulunmuş ve ‘şehzadeyi içkiye ve afyona alıştırtıyor’ şeklindeki şikâyetler üzerine, Fatih Sultan Mehmed tarafından hakkında idam fermanı çıkartılmıştır. *Müeyyedzâde* ölümünden kurtulabilmek için Bayezid'in de yardımı ile İran'a kaçmış, Fatih'in ölümünden sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür.⁶⁴ Bayezid babasına da bir arıza gönderip, şişmanlığını önlemek için bazı maddeler kullandığını, fakat artık tamamen vazgeçtiğini bildirerek affını istedi.⁶⁵

⁶¹ Harun Tolasa, a.g.e., s.129.

⁶² Harun Tolasa, a.g.e., s.132.

⁶³ Haluk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s.44.

⁶⁴ Haluk İpekten, a.g.e., s.48.

⁶⁵ Haluk İpekten, a.g.e., s.173.

Fatih dönemi şairlerinden olan *Melihî* şairliğinin yanı sıra sarhoşluğu ile de ün yapmıştı. *Melihî* gece gündüz içer meyhane köşelerini padişahın meclislerine tercih ederdi. Fatih, *Melihî*'ye içkiyi tövbe ettirdi. *Melihî* içkinin yokluğunu boza, afyon ve esrarla gidermeye çalıştı, fakat olmadı. Sultan bir gün halini öğrenmek, tövbesini bozup bozmadığını anlamak için arattırdı. Çavuşlar bütün meyhane köşelerini aradılar ve Tahtakale'de buldular. Durmadan şu beyiti okumakta idi:

Âferinler şarab-ı gül-enge
La'net olsun bozaya vü *benge*

Melihî padişahın huzuruna getirildiğinde ayakta duracak hali yoktu. Boğdurulması emredildi. *Melihî* yemini bozmadığına ve içki içmediğine yemin etti. Padişahın ısrarı üzerine içki içmediğini şırınga ettiğini, ondan sarhoş olduğunu itiraf edince, Fatih öldürtmekten vazgeçti, fakat bir daha da meclisine sokmadı.⁶⁶

Kanunî devri şairlerinden olan Edirneli *Emrî* (ö.1575) zamanında sultanu'ş-şuara olarak anılmış ve özellikle muammalarıyla ün yapmıştır. Ömrü boyunca makama ve şöhrete hiç önem vermemiş ve kırk kanaat geçinmiştir. Bundan dolayı da 'istiğnâ şairi' olarak anılmıştır.⁶⁷ *Emrî*'nin esrar içtiğine dair bilgiler tezkirelerde genişçe yer tutmaktadır. Nevizâde Atâyi'nin '*Şuarâ-yı asırdan esrar ile müttehem olan Hayâlî ve Emrî*' ve Bâkî'nin Edirneli şairler hakkındaki "*İrmez senün hayâlîne bir iki bengîler*"⁶⁸ mısraı örnek gösterilebilir.

Emrî'nin arkadaşı olan Âşık Çelebi de onun esrar bağımlılığı ile ilgili şu olayı nakleder: "*Edirne'ye muamma söyleyen bir şair gelir. Şairlerle bahçelerin birinde zevk ederlerken muamma söylemekte mâhir olan Edirneli Emrî'yi sarhoş edip mağlûb etmek için lây ve âhir gubâr içmek teklif eder ki hayrân ede. Emrî de bir hayli esrar yutar. Biraz sonra Acem bunun kör bengî olduğunu görür. Kebap yerlerken Emrî ismi hâsıl olan bir muamma söyler. Emrî derhal cevap vererek gubârın tesir etmediğini gösterir ve acemi mağlûb eder.*"⁶⁹

Emrî ömrünün sonlarına doğru esrarın etkisinden dolayı şuurunu kaybetmiş ve ölümü de esrardan olmuştur.⁷⁰

Tacizâde Cafer Çelebi'nin oğlu olan *Bâli Çelebi* –şairlerinde *Câferi* mahlasını kullanmıştır- de içki ve afyona düşkünlüğü ile bilinmiştir. Hasan Çelebi, tezkiresinde: "*Dâima bâde-i gülğûn ile berş ü afyon cem iderdi. Ahur*

⁶⁶ Haluk İpekten, a.g.e., s.36.

⁶⁷ M. Yekta Saraç, Emri Divanı, Eren Yayınları, İstanbul 2002, s.10.

⁶⁸ M. Yekta Saraç, a.g.e., s.11.

⁶⁹ A. Talat Onay, a.g.e., s.155.

⁷⁰ M. Yekta Saraç, a.g.e., s.12.

berşden gıdâsı yirmi yedi dirheme vardıkda tabiâtı mukavemet etmeyüp zehr-i berş âfetin almış vücûdın deryâ-yı ademe salmışdı."⁷¹ İfadesiyle *Bâli Çelebi*'nin ölümünün içki ve afyondan olduğunu belirtmiştir.

Piriştine doğumlu olan *Nuhi*, İstanbul'a gelerek çeşitli vezirlerin hizmetinde bulundu. Şuârâ'dan Levni, Figâni ile arkadaşlık yaptı. Katıldığı meclislerde içki ve afyona alıştı. Kısa zamanda öyle bir duruma geldi ki: "...*Kasınmaktan yazı yazmaga eli degmezdi. Uyhu yüzini hod düşinde bile göremezdi.*"⁷² Beyâni, *Nuhi*'nin şiirlerinin çok mükemmel olduğunu, eğer afyona ve esrara tutulmasaydı '*şâir-i zû-fünûn*' olabileceğini ifade etmiştir.⁷³

Nuhi'nin çağdaşı olan şair *Nûrî* de genç yaşlarda iken öğrenime çok heves etmiş ve Rüstem Paşa'nın yanında eğitim görmüştür. Ancak ilgisizlikten dolayı kendini afyon ve esrara kaptırmıştır. Mısır'a gitmiş ve orada ölmüştür.⁷⁴ Lâtifi, *Nuhi*'nin esrar bağımlılığından dolayı deli görünüşlü biri olduğunu yazar.⁷⁵ *Nuhi*'nin esrarkeşleri övdüğü şiiri:

Cevceviden âleme sultân olur berrâşlar
Hey ne sultân belki câna cân olur berrâşlar

Nem kaparlar oddan ammâ gözlesen hâtırların
Yoluna cânlar virüp kurbân olur berrâşlar

Otunun kengerliginde söyleme tınma sakın
Kim o demde âteş-i sûzân olur berrâşlar⁷⁶

Paşa Çelebi'nin oğlu ve aynı zamanda da kadı olan *Ânî*, afyona düşkünlüğü nedeniyle cinnet geçirmiştir. Hasan Çelebi *Ânî* hakkında şiirlerini ve ilmi yönünü övdükten sonra afyona olan düşkünlüğünü şöyle anlatır: "*Lâkin mağlûb-ı berş ü afyun olmakla vâsıl-ı mertebe-i cünûn olub ef'âli redâ'et (kötülük, fenalık) vü etvârı kabahâtdan hâli idi. Yârân-ı safâyı hezâr-ı minnetle hânesine dâ'vet idüb bir cüz'i nesne için anı incidüb evzâ-i garbiye (garip*

⁷¹ Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-Şuârâ, (hzl.: İbrahim Kutluk), C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s.187.

⁷² Gelibolulu Ali, Kühü'l-Ahbâr (Tezkire Kısmı), (hz.: Mustafa İsen), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994, s.282.

⁷³ Beyâni, Tezkire-i Şuâra, (hzl.: İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.302.

⁷⁴ Gelibolulu Ali, a.g.e., s.282.

⁷⁵ Latifi Tezkiresi, (hzl.: Mustafa İsen), Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s.355.

⁷⁶ Gelibolulu Ali, a.g.e., s.282.

haller) ile yemeğini zehr iderdi."⁷⁷ Beyâni de böyle bir âlim-şair kişinin afyona kaptırmakla kendisini helak ettiğini ifade eder.⁷⁸

Yine âlim şairlerden ve aynı zamanda hâfız olan *Zeynî*, zamanını kalenderlerin yanında geçirmiş ve ömrünü şarap ve afyon içmekle zayi etmiştir. İçki ve afyona tutkunluğundan dolayı "*fakir ve zelil, mariz ve âlil*"⁷⁹ bir şekilde ölmüştür.

Şairliğinden çok güzelliği ile ün yapmış olan *Ferdî*, afyona tutkunluğundan dolayı çok genç yaşta ölmüştür.⁸⁰

Hekim şairlerden olan ve aynı zamanda saray hekimi olan Edirneli Hekim Sinanoğlu –şairlerinde *Atâyî* mahlasını kullanmıştır- da afyon, esrar ve kahve tutkunu şairdi. Gece gündüz afyon kullanıp, çok kahve içerdi. Bütün bunlardan dolayı da çok zayıf düşmüştür. Sonradan pişman olup bu alışkanlıklarını terk etti. Orta derecede bir şair olan *Atâyî* bir hiciv ustasıydı.⁸¹

İznikli şair *Vezni* de afyonu sıkça kullandığı için güç ve kuvvetten düşmüş ve genç yaşta ölmüştür. Beyanî, *Vezni*'nin fizikî durumundan dolayı, insanlıktan çıktığını belirtir.⁸²

Kanuni devrinin şairlerinden olan Kireçcizâdelerden *Mahmud Gubârî*, her sabah kardeşi ile afyon kaynatıp yerler, ertesi gün tekrar kaynatırlardı. Kendisini yakından tanıyan Aşık Çelebi halini şöyle anlatmıştır: "*Şiir yerine herze söyler, günde üç dört yüz beyt söyledim diye iftihar ederdi. Afyonu yutar, sonra keyif halinde şiirler yazardı ki, hiçbir beyit diğerini tutmazdı. Şuarâdan hicvetmediği kimse kalmamıştır. Padişaha bir mektup yazıp Şehnâme yazmakta olduğunu söylemiş, Kanuni, belki başkalarından almıştır. Bakalım, kendisinin olduğuna inanalım demiş. Hepimizin şiiri toplandı, karşılaştırıldı. Gubârî şiirlerinin hali görülünce rivayete göre ateşe veya suya atıldı.*"⁸³

Sultan II. Selim'in şehzadelik yıllarında yakın dostu olan ve meclislerde sürekli yanında bulunan *Celâî* (ö.1570) içki ve esrara düşkünlüğü ile tanınmıştır.

⁷⁷ Hasan Çelebi, a.g.e., s.187.

⁷⁸ Beyâni, a.g.e., s.37.

⁷⁹ Aşık Çelebi, Meşairü'ş-Şuâra,

⁸⁰ Gelibolulu Ali, a.g.e., s.253-254; Latifi Tezkiresi, s.170.

⁸¹ Rıdvan Canım, Edirne Şairleri, Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s.143.

⁸² Beyâni, a.g.e., s.318.

⁸³ Haluk İpekten, a.g.e., s.116.

Gelibolulu Ali, *Celâlî*'nin şiirlerini esrar içtikten sonra yazdığını ve bundan dolayı aklına geleni nazma döktüğünü kaydeder.⁸⁴

17. yüzyıl şairlerinden olan ve ayrıca imamlık da yapan *Pendî* (ö.1635) hakkında tezkireler esrara olan düşkünlüğünden bahsetmektedirler.⁸⁵

18. yüzyıl şairlerinden ve Nâbî'nin yakın dostu olan *Manisalı Birrî-i Attâr* (ö.1708) da afyon düşkününü bir şair idi.⁸⁶ Bu yüzyılın şairlerinden İstanbullu *Vücûdî* (ö. 1717) afyona olan tutkunluğundan dolayı daha on dokuz yaşında ölmüştür.⁸⁷

19. yüzyıl şairlerinden olan Üsküdarlı Davud İsmail Efendizâde diye tanınan ve aynı zamanda iyi bir hattat *Şükrî* (ö.1806) de afyon tutkunu olan şairlerdendir.⁸⁸

Bu şairlerin dışında tezkirelerde esrar ve afyon bağımlısı olarak zikredilen diğer şairler ise şunlardır: Sehayî, Kurbî, Nâlişî, Subhî, İlmî, Keyfî, Şâvür, Şîri, Zârî, Gulâmî, Sadrî, Nâimî-i Sâni, Nihâlî, Hicrî, Cefâyî, Hâşimî.

3-Divan Şiirinde Afyon ve Esrar:

Divan şiirinde afyon ve esrar üzerine yazılmış Fuzûlî'nin *Beng ü Bâde* isimli eserinden başka müstakil bir eser bulunmamaktadır. Sadece Antepî Aynî'nin (ö.1837) Divan'ında yer alan "*Be-Evsâf-ı Mükeyyif-hâ-yı Alem*" isimli 23 beyitlik mesnevisinde Aynî, tütün, enfiye, kahve, bade, macun, arak, esrar, afyon, tönbeği gibi keyif verici maddeleri saydıktan sonra, bir grubu âlemin sultanı ve iksir-i a'zam; diğer grubu ise pul ve kul gibi görerek bir mukayese yaparak tütün ve kahvenin özelliklerini anlatır.⁸⁹ Bu eserde afyon ve esrarla ilgili bölümler şöyledir:

Tütün enfiye kahve bâde ma'cûn
Arak *esrâr* u tönbâku vü *afyon*

⁸⁴ Gelibolulu Ali, a.g.e., s.300; hayatı ve sanatı hakkında geniş bilgi için ayrıca bk.: Abdulkadir Erkal, "Mir-i Alem Mesnevisinin Şairi Celâlî Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.11, Erzurum 1999, s.131-136.

⁸⁵ Tezkire-i Mûcib, (hzl.: Kudret Altun), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.25; Rıza Tezkiresi, (hzl.: Gencay Zavotçu), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993, s.105.

⁸⁶ Haluk İpekten-vd, Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.79.

⁸⁷ Haluk İpekten-vd., a.g.e., s.492.

⁸⁸ Haluk İpekten-vd., a.g.e., s.530.

⁸⁹ Eser hakkında geniş bilgi için bk.: Açıkgöz, Namık, Kahvenâme (Klasik Türk Edebiyatında Kahve), Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s.56.

Biri sultân-ı âlem diğeri kul
Biri iksir-i a'zam diğeri pul

.....

Arak içme yeme *afyonu* asla
Çekip *esrârı* olma halka rüsvâ

Biri huylâ verir diğeri yubûset
O âfetdir bu bir dürlü musîbet⁹⁰

16. yüzyıl şairlerinden olan Hayretî Divan'ında afyon ve esrarı konu alan “*Der Keyfiyet-i Beng vü Hâlet-i Esrâr*” isimli 6 kıtalık murabbasını burada zikretmeliyiz. Hayretî, bu şiirinde ulemânın esrârı haram saymasının Kalenderiler ve Abdâllar tarafından dikkate alınmadığını ifade etmiştir:

Nice bir zülf gibi hâk ile yeksân olalım
Nice bir turaları gibi perişân olalım
Açılalım leb-i dilber gibi handân olalım
Cür'adanı getir Abdâl yine hayrân olalım

Silelüm gel berû âyine-i kalbün tozını
Açalum kühl-i gubâr ile yine cân gözünü
Kulağa koymayalım hâce fakihin sözünü
Cür'adanı getir Abdâl yine hayrân olalım

Kalmayub Gülşen-i dilde eser-i hâr-ı melâl
Yeridür açıla yer yer gül-i gülzâr-ı hayâl
Müftî-i ışk çü fetvâ virüben didi helâl
Cür'adanı getir Abdâl yine hayrân olalım

Yıkuben zühd ü vera' mülkini giryân idelim
Girelim cân u gönül şehrinin seyran idelim
Cem' olub bir araya sohbet-i rindan idelim
Cür'adanı getir Abdâl yine hayrân olalım

Nice bin âyine-i câm ile hodbîn olalım
Nice bir bade-i hamra gibi rengîn olalım
Gele yek reng gedâlar gibi miskîn olalım
Cür'adanı getir Abdâl yine hayrân olalım

⁹⁰ Açıkgöz, Namık, a.g.e., s.58.

Aşk esrârının anlamağa keyfiyetini
 Ni'met-i hân-ı gamın almak için lezzetini
 Hayretî'nin dahi arturmak için hayretini
 Cür'adamı getir Abdâl yine hayrân olalım⁹¹

Afyon ve esrar üzerine yazılmış müstakil en önemli ve tek eser şüphesiz ki Fuzûlî'nin *Beng ü Bâde* isimli mesnevisidir. 444 beyit olan eserde Fuzûlî, afyonla şarabın mukayesesini yaparak sonunda şarabın afyona üstün olduğu sonucuna varır. Fuzûlî, eseri Safavî hükümdarı Şah İsmail'e sunmuştur. Eserin konusu ise kısaca şöyledir: Bâde güzel ve yakışıklı bir gençtir. Bir içki meclisinde Arak, Boza ve Nebiz adlı dostları ile içki içerlerken Bâde kendini övmeye başlar. Saki bunun üzerine, başka bir mecliste kendini öven, herkesten üstün olduğunu savunan Beng isminde birini gördüğünü söyler. Bâde kızar ve Boza'yı Beng'e elçi olarak gönderir. Bu arada Beng de Berş, Afyon ve Macun adındaki arkadaşlarıyla eğlenmektedir. Elçi olarak gelen Boza, mayası bozuk olduğundan Bâdeye ihanet edip Beng'in hizmetine girer. Bâde, Boza'nın ihanetini ve Beng'in kendisine meydan okuduğunu öğrenince kızar ve savaşmaya karar verir. İki tarafın askerleri karşılaşır. Nukl ve kuş üzümü boşuna kan dökülmesin diye araya girerler fakat fayda vermez. Bâde, Beng'in ordusunu perişan eder ve Beng ve arkadaşlarını esir alır. Beng bir fırsattan yararlanarak Bâde'nin yanından kaçıp kurtulur. O zamandan beri Beng, Bâde'nin korkusundan korka korka ve gizlice dolaşır. Bâde'nin bulunduğu yerlere yaklaşamaz.⁹²

Haluk İpekten, bu eser hakkında Tahir Olgun'un, *Fuzûlî'ye Dair* isimli eserinde, Fuzûlî'nin Bâde ile Safavî hükümdarı Şah İsmail'i, Beng ile de Osmanlı padişahı Sultan Bayezid'i sembolize ettiğini belirtmiştir.⁹³ Şah İsmail'in içkiye düşkünlüğünü, hatta Özbek hükümdarı Şeybek Han'ı öldürtüp kafatasını gümüşle kaplatarak, bununla şarap içtiği bilindiği gibi, Sultan Bayezid'in de esrara düşkünlüğü ve hatta Şah İsmail'in hakaret etmek maksadıyla kendisine bir hokka macunu hediye olarak gönderdiği şeklindeki tarihî bilgiler dayanak olarak gösterilmiştir.⁹⁴ Bu anlamda Fuzûlî, eserinde şarabı üstün getirmekle Şah İsmail'i beğendiği ve onu Osmanlı padişahından üstün tuttuğunu göstermiştir.

⁹¹ Hayreti, Divan, (hzl.: Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri), İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Yay. İstanbul 1981, s.94-95.

⁹² Eser hakkında bk.: K. Edip Kürkçüoğlu, *Fuzûlî Beng ü Bâde*, Maarif Basımevi, Ankara 1955, 37s.

⁹³ Haluk İpekten, *Fuzûlî, -Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları-*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, Ankara 1973, s.37.

⁹⁴ Bk. Haluk İpekten, *Fuzûlî*, s.37.

Bu türle ilgili olarak ayrıca Vardarlı Fazlî'nin *Dâfiû'l- Hazn* veya *Mahzenü'l-Esrar* ismini verdiği uzunca mesnevisini ve Gedâyî'nin *Beng ü Bâde* isimli mensur eserinin mevcut olduğunu kaynaklar zikretmektedirler.⁹⁵

Divan şiirinde afyon ve esrar; *afyon, efyun, habb-ı afyon, neş'e-i afyon, afyon-ı hâl, afyon-perest, neşve-i afyon, beng, beng-i muhabbet, bengî, berş, miblâğ-ı berş, berrâş, cur'adân, esrâr, keyfiyet-i esrâr, keyfiyet-i esrâr-ı gam, bâde-i esrâr, esrâr-ı hayret, esrâr-ı humâr, esrâr-ı muhabbet, mahbûb-ı esrâr, esrâr-ı hat, sûret-i esrâr, tâlib-i esrâr, bahr-ı esrâr, esrâr-ı aşk, vâkıf-ı esrâr, gam, gam-güsâr, gamze-i gam, gubâr-ı gam, hayrân-ı gam, humâr-ı gam, bezm-i gam, keyf-i gam, mahmûrî-i gam, gıdâ, gıdâ-i ruh, gubâr, gubâr-ı gussâ-i ruh, gubâr-ı müşg, keyf-i gubâr, habb, habb-ı hâl, habb-ı müzehheb, habb-ı muanner, habb-ı muvarrak, habb-ı zeheb, hayrân, hokka, hokka-i çarh-ı laciverd, keyf, keyfiyyet, ehl-i keyf, enfiye, huşber, ma'cun, sebz, haşhaş, dâne-i haşhaş, kabak, kuru girdâb, râz-ı dehen, tiryâk, tiryâkî* gibi terimlerle ifade edilmektedir. Divan şairleri afyon ve esrarla ilgili unsurları daha çok gazellerinde kullanmışlardır.

Afyon ve esrar, Divan şiirinde ağırlıklı olarak keyif verici özellikleri ile ele alınmıştır:

*Afyon u berş keyfine dil oldu âşinâ
Çekdirmede yubûsetini çarh-ı bî-nevâ
Haşmet Tesdis 4/5*

*Afyon u berş ü bâde ile kahve vü arak
Cümle mükeyyifâtu yeriz keyfe mâ ittefâk
Muhlis Hızır Çelebi⁹⁶*

Divan şiirinde afyon ve esrar içkiye (şaraba) alternatif olarak gösterilmiş, ancak yine içki afyon ve esrara üstün tutulmuştur:

*Âferinler şarab-ı gül-rengi
La'net olsun bozaya vü benge
Melihî*

*La'l-i lebin gören kişi nev-bahârı nider
Sâfi şarâb var iken esrâra kim bakar
Behiştî G 166/4*

*Yeter olduk gubâr-ı gamla bengî
Getür sâki şarâb-ı lâle-rengi
Hayâlî G 626/1*

⁹⁵ K. Edip Kürkçüoğlu, a.g.e., s.1.

⁹⁶ A. Talat Onay, a.g.e., s.253.

El çeküp la'linden olduk mâ'il-i hâl-i siyâh
Neş'e-i sahbâyı biz *afyona* tebdîl eyledük
Sâbit B 120

Divan şiirinde içki ve şarap üzerine yazılan Sâkinâmeler'de şairler, şarap ile kahve, tütün, afyon, esrar ve macunu karşılaştırarak bu maddelerin olumsuz yanlarını anlattıktan sonra şaraptan yana tavır koyarlar:

Benim bu kahvedir baht-ı siyâhım
Duhân içtim tepemden çıkdı âhım
Yedim *afyonu* sevdâm artdı şâhım
Yetirdi neşve-i ma'cûn râhım
Velî yokdur şarâba denk şey

Antepli Aynî/Sakinâme⁹⁷

Afyon ayyâşlar göre öldürücü bir zehir, şarap ise canlı bir ruhtur:

Ayyâşların hâli kızıldır hele ammâ
Afyon semm-i kâtil mey ise rûh-ı revândır

Enderunlu Fâzıl K 11/15⁹⁸

Şarap tutkunu rindler için afyon yutmak, afyonun neşesinden faydalanmak yetersizdir. Afyonun vereceği keyfiyete kanmamaktadırlar:

Keyfinden anun dâne-i hardal duyamazlar
Hâlî görünür rindlere *neş'e-i afyon*

Şeyh Gâlib G 267/4

Afyon ve esrarı tek başına kullanmak fazla keyfiyet vermez. Onun keyfi meyle beraber çıkar:

Safâ-yı vuslatın ketminde âciz âşık-ı şeydâ
Çıkar *keyfiyet-i esrâr-ı* ülfet meyle meydâna

Haşmet G 207/4

Rind-meşrep insanlara afyon hafif gelir. Vücut şarabın alkolüne öyle alışmıştır ki, afyonun uyuşturucu özelliğinin vücutta hiçbir hükmü kalmamıştır. Bunun için afyonu ancak içki içmeyenlerin kullanacağı bir madde olmuştur. Rintler için bu kişiler ise zahitlerdir:

Herkes kismet güninde oldı bir nesne nasîb
Rinde câm-ı bâde vü zâhide *afyondur*

Muhibbî G 383/3

⁹⁷ Namık Açıköz, a.g.e., s.55.

⁹⁸ Divân-ı Fâzıl Bey Enderunî, Bulak Matbaası, İstanbul 1258 (1842), s.27.

Şarabın afyona üstün tutulmasına karşılık, afyonu da şaraba üstün tutan şairler de vardır:

Öğme şarâbı zemmidüp *afyonu* sâkiyâ
Açdırma ehl-i keyfe kutunun kapağını
Fennî⁹⁹

Şair Râmi'ye göre şaraba tevbe edenlerin yegâne keyfiyeti afyondur:

Şarâb-ı nâba tevbe eyleyüb bu künc-i uzletde
Gubâr-ı hatt-ı canân ile *hayrân* olmamız yegdür
Râmî G 110/3

Eskiden şarabı terk edenler afyona başlarırmış. Şarabı bırakıp afyona başlamak, denizde dalgadan sakınıp girdabın kucağına atılmak gibidir:

Tehassundur hurûş-ı mevcden âğûş-ı girdâba
Ferâğ-ı bâde için kendini *afyon-perest* itmek
Seyyid Vehbî¹⁰⁰

Esrar-şarap çekişmesinin dışında ikisini aynı anda kullananlarda olmuştur. Acemlerde bir kimse 'keşf-i râz eyledim' yani sırrını öğrendim diyecek yerde darb-ı mesel olarak 'efyun der-şarâb endahtim' 'afyona şarab attım' dermiş.¹⁰¹ Şaraba afyon katmak buna göre, sırrı açığa çıkarmak anlamında kullanılmıştır:

Muhtesib mest ise de biz yine mahfî içeriz
Sâkîyâ hum-ı şarâba niçin *afyon* atarız

Hattın söyleme bahşım leb-i la'linde iken
Sâkiyâ bâde-i gülûnuma *afyon* katma

Bâdeye *afyon* kodı kendi eliyle sâkîsi
Devrini seyreyle bu bezm-i hilâf-ı âdenin
Kastamonulu Sa'dî¹⁰²

Divan şiirinde afyon ve esrar genellikle gam ve gussa ile anılmaktadır. Bundan dolayı afyon içen insanlarda bir duygusallık baş gösterir:

⁹⁹ A. Sırrı Levend, a.g.e., s.343.

¹⁰⁰ A. Talat Onay, a.g.e., s.20.

¹⁰¹ A. Talat Onay, a.g.e., s.20.

¹⁰² A. Talat Onay, a.g.e., s.20.

Virse aceb keyf-i dîger meclisi zîrâ
 Hâsiyyet-i ta'biri virür neş'e-i afyûn
 Güftî K 16/19

Gamın afyonunu tiryâk diyü bana arz itme
 Yüri sağ ol begüm ömrüm ben ol tiryâkden geçdüm
 Bâki G 316/3

Divan şiirinde afyon ve esrar tasavvufî mecazlar içerisinde de kullanılmıştır. Buna göre afyon ve esrar bekâ billah (Allah'ta bâki olma) makamına erişip Hak ile hak olan vuslat ehlinin bu makamda tadarak öğrendiği hakikatin hallerini anlatır.¹⁰³ Avnî (Fatih Sultan Mehmed) aşağıdaki beyitte sofuyu tenkid ederek hak yolda oluşun delillerini sûrette değil, gönlün derinliğinde tecellî eden ilâhî aşkta aramak gerektiğini ifade ederek, esrar ve şarabın bunun bir ispatı olduğunu belirtmektedir:

Ta'n idüp hâlete bize eger inkâr ide
 Bâde vü beng şühûdiyle isbât idelüm
 Avnî¹⁰⁴

Divan şairleri afyon ve esrarı aşağıda da inceleyeceğimiz gibi sevgili mazmunu içinde ele almışlardır. Bunun dışında şairlerin birçoğu afyon ve esrar kullanımının sakıncaları ve kullanılmaması konusunda nasihat türünde beyitlere yer vermişlerdir:

Vücûd-ı nâzenine derd-i bî-dermân olur hâsıl
 Hazer kıl mübtelâ-yı bade vü afyûn u beng olma
 İffet G 110/2

Olma keyfiyyet-i esrâr-ı gamun hayrânı
 Ne gubâr-ı reh-i yâr ol ne leb-i dilber gör
 Hasan Ziyât G 73/2

Sabâh-ı mahşere dek hâb-ı gaflet-efzâdur
 Sipihrûn ehl-i kıyâsa yedürdigi afyûn
 Y. Avnî Msm 15/7

Beng-i sevdâyı çekip dalma hayâl-i huşka
 Salma kalyon-ı dimâğın kuru girdâba sakın
 Şeyh Gâlib G 234/2

¹⁰³ M. Nur Doğan, Fatih Divanı ve Şerhi, Yelkenli Yayınevi, İstanbul 2006, s.178.

¹⁰⁴ M. Nur Doğan, a.g.e., s.175.

Afyon ve esrarın kullanılmaması konusunda nasihatname türü eserlerde de yer verilmiştir. Nâbi, *Hayriye* isimli nasihatnamesinde afyon ve esrar içen insanın hallerini anlatarak, bu tiryakilikten uzak kalınmasını öğütlemektedir:

Ârif-i keyfe sakın olma zebûn
Olma âlûde-i *berş* ü *afyûn*

Beng ü *esrâr* dahı bed-terdür
Yiyen insan degül anı hardür

Eyleme cevher-i cânı tîre
Olmasun dîde-i gaflet hîre

Ramazanda sarup *afyûna* kefen
Mi'deni mürdeye etme medfen

Âdemi mashara-i nâs eyler
Sûret-i nâsda nesnâs eyler

Keyfi geldükçe olur gûş-hırâş
Keyfi gitdükçe olur vakf-ı telâş

Sûret-i zindedeyler mürde
Reng-i ruhsârın ide pejmürde

Totalum yok eserinden bâkî
Ne belâdur lakâb-ı tiryâki¹⁰⁵

Sünbülzâde Vehbi de *Lutfiyye* isimli nasihatnamesinde aynı konuya yer vermiş ve '*Der-Tahzir Ez-Mükeyyifât*' başlığı altında afyon ve esrar kullanımının zararlarını anlatmıştır:

Ne belâdur hele *berş* ü *efyûn*
Ki ider âdemi süst ü mecnûn

Bengî ketm eyleyemez *esrârın*
Şîre-keş tatlu sanur güftârun

Telh olur zâ'ika-i idrâki
Şeker eylerse dahi tiryâki¹⁰⁶

¹⁰⁵ Yusuf Nâbi, *Hayriyye*, (hzl: İskender Pala), Kapı Yayınları, İstanbul 2004, s.144-146.

4-Divan Şiirinde Afyon ve Esrarla İlgili Unsurlar:

a-Beng: Afyon gibi uyuşturucu ve keyif verici bir maddedir. Genellikle esrar anlamıyla kullanılır.¹⁰⁷ Kenevir yapraklarının üzerindeki tüylerin dibinde bulunan bir çeşit sakızdan birtakım ameliyelerle elde edilir.¹⁰⁸

Divan şiirinde *beng*, verdiği keyfiyet ve neşe veren bir madde olarak ele alınmaktadır:

Sana hâşâ benzetem *afyôn u bengin* neşvesin
Anların dâhi husûsâ keyfini kem bulamadım
Nef'î Sakiname 4/3

Beng kullanan kişilere ise *bengî* denir:

Bengiler hayrân olurdu ger temaşâ kılsalar
Bene esrâr-ı leb-i dilber ne keyfiyet verir
Hasan Ziyâî G 63/6

b-Berş: Afyon şurubu ve keten yaprağı ile yapılan bir çeşit sarhoş edici maddedir.¹⁰⁹ Eskiden tiryâki kahvelerinde kahveden evvel bir fincan berş şurubundan vermek adetti. Berş uyuşturucu özelliği ile ele alınmıştır. Ayyaşlar Ramazan ayında içki yerine iftarda berş şurubu içerlermiş. Bu durum divan şiirine de yansımıştır:

Şurbı kalb eyleyelim *berşe* anındır devrân
Kahve fincanları olsun bedel-i gerdîş-i câm
Seyyid Vehbi

Kalb edeli şurb-ı meyi *berşe* mestân
Tiryâkî-i menhûs gibi menkabe-hândır
Vâsıf

Berşin tadı çok acı olduğundan şeker şerbeti ile birlikte içilir:

Mey ref' olıcak *berş* şeker şerbetin ister
Halk içre Tabîbi budur aslı şeker-âbın
Tabîbî

Berş kullanımı afyon ve esrara oranla daha fazladır. Berş içenlere ise *berrâş* denir:

¹⁰⁶ Sünbülzâde Vehbi, Lutfiyye, (hzl.: Süreyya A. Beyzâdeoğlu), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s.160.

¹⁰⁷ İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara, s.80.

¹⁰⁸ A. Talat Onay, a.g.e., s.75.

¹⁰⁹ A. Talat Onay, a.g.e., s.77.

Hûşyârı tükendi ikiden hâli değildir
 Şimdi bu cihân halkı ya ayyâş u ya *berrâş*
 Erzurumlu Zihnî, G 68/4
 Gam-ı devrân dil-i gamın perverânı neş'e-yâb eyler
 Ki olmaz kârger semmiyeti *berrâşa* afyonun
 İ. Ali Paşa G 6/3

c-Cür'adan: Cür'adan, lugatlarda 'içki kadehinin dibinde kalan kısım, şarap artıklarının döküldüğü kap'¹¹⁰ tanımlanmasına rağmen Abdâllar esrarlarını taşıdığı bu kabağa 'cür'adan' ismini vermişlerdir. Cevri bir beytinde durumu şöyle dile getirir:

Bizi eylerse gubâr-ı hat-ı la'lin hayrân
 Cür'adân-ı kadehi mahzen-i esrâr ederiz
 Cevrî G 101/6

Cür'adan, Kalenderilerin içine esrar koydukları kabın adı olup 'yudumluk' anlamına gelmektedir.¹¹¹ Üzeri çifte 'Yâ Ali' işlemeli olan Cür'adan'ı Kalenderiler kemerlerine takarak yanlarında taşırlar. Cür'adan, Divan şiirinde esrar mahzeni olarak yer almaktadır:

Cür'adân abdâla gerçi mahzenü'l-esrârdır
 Rind-i dürd-âşâma sâgar matlau'l-envârdır
 Bâki G 58/1
 Mahzenin esrâr-ı hikmetten meğer hâli midir
 Billâh ey abdâl-ı aşk bilsek nedendir hayretin
 Nâ'ilî G 219/4

Her gubâr içinde hûrşîde ki eylersin nazar
Cur'adânımdan eğer nûş eylesen esrârımı
 Hayâlî G 593/4

Divan şiirinde cür'adan ile ilgili oldukça fazla örnek mevcuttur.

d-Habb (Habb-ı Hal, Habb-ı Müzehheb, Habb-ı Muanner, Habb-ı Muravvak, Habb-ı Zeheb): Afyon'un Divan şiirindeki bir diğer adı da 'hab'dır. Eskiden afyonu yaldızlı kâğıtlara sararak hap şekline sokarlardı. A. Talat Onay, Kemal Üçok'tan afyonun hap haline getirilmesini şöyle nakleder: "*Afyon avuç içinde tükriük ve tarçın ile iyice yoğrulur. Tamamıyla kıvama gelince yani elde*

¹¹⁰ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, s.148.

¹¹¹ A. Yaşar Ocak, a.g.e., s.180.

oynanmış siyah anber rengi kıvamını alınca altın varakla kefenlenir."¹¹²
Afyonun sarıldığı yaldızlı kâğıda ise *habb-ı müzehheb* denir:

Necm-i feleki görse sanıp *habb-ı müzehheb*
Neş'eyle hemân nagme-serâ-yı hezeyândır
Enderunlu Vâsıf K 27/21

Bugün dilimizde de yaygın olarak kullanılan *hapı yutmak* deyiminin de çıkış noktası olan *habb-ı müzehheb*; genellikle ramazan aylarında sahurda kullanılmaktaydı:

Ramazanda sarup *afyûna* kefen
Mi'deni mürdeye etme medfen
Nâbi/Hayriyye

Ramazandan sonra haplar terk edilir ve afyonun normal kullanımına geçilir, ayyaşlar ise içkiye devam ederlerdi. Nedim bir beytinde olayı şöyle anlatır:

Zamân-ı habbe-i *habb-ı mürahvak* oldu tamam
Revâc-ı gerdiş-i câm-ı Cem'in mezîd oldu
Nedim K 22/4

Habb-ı müzehheb için 'necm-i seher', 'necm-i felek' tabirleri de kullanılmıştır:

Tutsun yerini câm-ı meyin *habb-ı müzehheb*
Necm-i seher olsun bedel-i mihr-i zamâne
Arif Süleyman¹¹³

Afyonun kullanıcıları için önemi o kadar büyük olduğu için afyona, 'altın hap' yani 'habb-ı zeheb' demişlerdir:

Alîl-i mihnete cûd u sehâsı *habb-ı zeheb*
Marîz-i ye'se atâyâsı şerbet-i dinâr
Nedim K 8/40

Afyon için altın hap dışında şairler tarafından, afyonun hap haline getirilmesinde anber rengi kıvamını aldığından dolayı 'anberli hap' anlamındaki *habb-ı muanner* de demişlerdir:

Geçmem lebinden etmeyince bûs hâlini

¹¹² A. Talat Onay, a.g.e., s.184.

¹¹³ A. Talat Onay, a.g.e., s.184.

Meyden ferâğa *habb-ı muanner* bedel gerek
Seyyid Vehbi¹¹⁴

e-Hokka: Afyon haplarının konulduğu kutuya hokka denilmektedir. Bunlar genellikle mavi renktedirler. Şairler semayı hokkaya, ay ve güneşi de yaldızlı kâğıtlara sarılmış afyon haplarına benzetmişlerdir. Ay ve güneş (*habb-ı müzehheb*) semanın (*hokka*)nın içindedir:

Hokka-i çarh-ı laciverdî içre
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
Lâ-Edrî

Hokka, sevgilinin ağzı olarak da tasavvur edilmiştir:

Aç *hokka-i dehânını* nâz ile nutka gel
Bir pâre zahm-ı câna o tiryâkden kopar
Nâilî G 73/2

Hokkanın kokusu, içindeki afyonun kokusundan dolayı çok güzeldir, aynı sevgilinin yüzünün kokusu gibi:

Hayâl-i şâmme-i rûyun derûndan çıkmaz
Bu bir gıdâ-yı müferrih o *hokka-i efyûn*
Sâbit G 271/5

f- Huşber: Afyona benzer uyuşturucu bir maddedir. Darû (ilaç) kelimesi ile birlikte kullanılır:

Sûz-ı aşkınla dimâğım ol kadar âşüfte kim
Mey değil âsûde kılmaz dârû-yı huşber bile
Bâki K 10/4

g-Kabak: Anadolu'da seyahat eden Abdâllar bel kemerlerine keşküller ile beraber matara gibi su kabağı asarlardı. Torbalarında da Hindistan cevizinden yapılmış icabında nargile halini alan Abdâlın esrar çekmesine yarayan bir alet bulunurdu ki, buna 'kabak' derlerdi. Bununla esrâr içmeye 'kabak çekmek' denirdi.¹¹⁵

Ol vasıtasıyla la'l-i leb-i dilberi öper
Câmın yüzüne gelse nola Bâkîyâ *kabak*
Bâki G 241/6

¹¹⁴ A. Talat Onay, a.g.e., s.185.

¹¹⁵ A. Talat Onay, a.g.e., s.224.

Divan şiirinde kabak, ağırlıklı olarak şarabın taşındığı kap olarak yer almaktadır:

Dil gamzesini görmeyeli meyli yok meye
Yaşım şarâb olup *kabâğım* dolu câmdır
Şeyhî G 32/7

h-Ma’cun: Afyon, beng, haşhaş gibi maddelerin baharat ile karıştırılarak kaynatılan kıvamlı tatlıdır. Lehce-i Osmani’de ma’cun, yoğrulmuş olan şeylerin genel adı olarak tarif edilmektedir.¹¹⁶ Divan şiirinde afyonun yoğrulmuş şekline ‘ma’cun’ denildiği gibi, kuvvet verici, şifa verici ilaçlara da aynı isim verilmektedir. Afyonun şairlerce derde deva olarak görülmesinden dolayı, ma’cun olarak değerlendirmektedirler:

Aceb esrâr-ı hayretdir bu eczâ-yı cihân elhak
Aceb terkîb olunmuşdur aceb *ma’cun-ı hikmetdir*
Nedim K 12/2

Emse Nizâmî leblerün kanardı ey mahmûr-çüşm
İçmez mey ü *ma’cun* yemezse mest ü hayrân kef geçer
Karamanlı Nizâmî G 39/4

Ma’cun’un teskin edici özelliği de şairlerin dikkat çektiği diğer bir husustur:

Verir kalbe ferâh *ma’cun-ı kırmız* gibi emdikçe
N’ola uşşâkı etse bûs-ı kand-i la’l-i terden hazz
Enderunlu Vâsif G 65/5

5-Afyon ve Esrarla İlgili Benzetme Unsurları:

a-Hayrân: Hayrân, şaşmış, şaşırılmış manalarına geliyorsa da, divan şiirinde âşık için aşırı tutkun olma hâlini belirtir.¹¹⁷ Hayrân aynı zamanda esrar sarhoşu demektir:

Car’a-ı câm-ı lebün içeli sekrân oldum
Yiyeliden gamun esrârını *hayrân* oldum
Emrî G 331/1

Bana keyfiyet-i esrâr-ı cihânı sorman

¹¹⁶ A. Vefik Paşa, Lehce-i Osmani, (hzl.: Recep Toparlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.707.

¹¹⁷ İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, s.220.

Şimdi esrâr-ı gam-ı aşk ile *hayrânım* ben
Nihânî G 12/2¹¹⁸

Bâkîyâ hankâh-ı âlem-i hayretde hemân
Her gelen kimse bu esrâr ile *hayrân* ancak
Bâkî G 238/5

Divan şiirinde aşğın sevgili karşısındaki durumu, hayranların esrar içmiş hallerine benzetilir. Hayran esrar içince, kendinden geçer, manalı manasız konuşur ve aynı zamanda garip hareketlerde bulunur. Kendisini izleyenleri güldürür ve komik duruma düşer. Âşık da sevgilinin karşısında hayrân gibidir:

Ne bilür esrâr-ı ışkın zâhidâ keyfiyetin
Dembedem dîdâra karşı kan *hayrân* olmayan
Sun'ullah Gaybî G 190/2

Nola kılsam terk-i mey minnet kılıp zâhidlere
Neyleyem mey neş'esin ben kim senin *hayrân*ınam
Fuzûlî G 181/3

Bâkîyâ söyle biraz lebleri esrârından
Ehl-i dil nazm-ı dil-avîzüne *hayrân* olsun
Bâkî G 354/5

Sevgili, aşğî kendisine hayran bıraktığından dolayı esrar gibidir. Aşğî etkileyerek esrar içmiş gibi kendinden geçmesini sağlar:

Dedim bir söz aç şârından haberler söyle yârından
Şol bir ince esrârından yine bizi *hayrân* eyle
Usûlî G 117/2

Takrîr-i hâle ey leb-i dilber mecâl yok
Esrâr-ı hatt-ı sebz ile *hayrân*ınam senün
Sâbit G 226/6

Gerçi *hayrân* olmuşam hatt-ı gubâr-ı la'line
Ey Figânî mest olup geçmek gerek tiryâkden
Figânî G 69/5

¹¹⁸ A. Nihad Tarlan, Şiir Mecmualarında 16. ve 17. Asır Divan Şiiri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1948, s.55.

Hayrân, âşıktır, âşık da Mecnun gibi delidir, akli başında değildir. Aşk ateşinden kendinden geçmiştir. Normal insanlar gibi değildir. Hayranlarla (aşıklarla) normal insanlar gibi sohbet edilmez. Çünkü onların akli yerinde değildir:

İtmezem Mecnûna ben esrâr-ı ışkundan kelâm
Âkıl u huşyâr olan eyler mi *hayrân* ile bahs
Behiştî G 61/4

Divan şiirinde, sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri esrara benzetilmiştir. Sevgilinin yüzündeki tüyler o kadar berrak ve güzeldir ki, bu tüyleri gören aşığı mest ederek kendinden geçirir:

Görüp esrâr-ı hatt u hokkâ-i la'lin ferâh buldum
Bakup ruhsârına *hayrân* olup seyr-i bahâr itdüm
Nev'î G 303/4

Âlemi hatt-ı lebün ma'cunı *hayrân* eyledi
Dostum tek hokkâ-i la'lündeki *beng* olmasun
Nev'î G 366/4

Divan şiirinden en fazla yer alan mazmunlardan biri olan *hayrân*'ın kullanıldığı her yerde genellikle esrar özelliği taşıyan bir durum anlatılır. Aynı şekilde tasavvufta da fenafillâh'a ulaşmak için geçilen makamlardan olan 'hayret' makamını aşanlara da *hayrân* denilir.¹¹⁹ '*Hayrân olmak*' veya '*hayrân kalmak*' Allah'ın veya sevgilinin güzelliği karşısında esrar içmişcesine kendinden geçmektir:

Hubb-ı zâtıyla mükeyyef ol ki mestânlık budur
Vâkıf-ı esrâr-ı Hak ol işte *hayrânlık* budur
Sun'ullah Gaybî G 24/1

Esrar kelimesi divan şiirinde 'sırlar' anlamında tevriyeli kullanılmıştır. Aşığın halini 'sırlarını' (esrar) dinleyenler adeta esrar içmiş gibi hayran olurlar:

Bilmezen keyfiyet-i ışkî nice şerh eyleyem
Her kime keşf eylesem esrârımı *hayrân* olur
Usûlî G 21/11/06

Hatt-ı ruhsârundan olduk vâkıf-ı ma'nâ-yı ışk
Neş'e-dâr-ı Hikmetüz keyfiyet-i esrârdan
Cevrî G 197/3

¹¹⁹ İskender Pala, a.g.e., s.220.

Esrar muhabbetleri ile de, hem esrarkeşlerin sohbeti hem de gizli sırların ifşa edildiği sohbetler manasında tevriyeli kullanılmıştır:

Esrâr-ı muhabbetün ki *hayrân*larıyuz
Gülzâr-ı gamun murg-ı hoş-elhânlarıyuz
Râmî Ru/14

b-Gam: Dert, tasa, keder, bela anlamlarına gelen gam, divan şiirinde daima âşık ile beraber anılır. Gam, âşık için bir mihenk taşı gibidir. Onun âşıklık yolunda ne derece istekli ve dayanıklı olduğunu ölçer. Bu yüzden âşık dâima gam ister, onsuз olmaz. Gam aynı zamanda esrardır. Esrar gam ile beraber ele alınır.

Âşık gam ile öyle içli dışlıdır ki gamla yaşamak onun için bir zevke dönüşür:

Kendinden geçdi belâ güştereli hande ile
Meğer *esrâr-ı gamın* anları hayrân etdi
Emrî G 560/3

Şol denlü enîs oldı gönül derdün ile kim
Tiryâk gelür şimdi bana *zehr-i gam* ey dost
Ahmed Paşa G 16/4

Âşık bu nedenle bir taraftan afyon içer, bir taraftan da afyonun verdiği ruh haliyle sevgilisine durumunu anlatmaya çalışır:

Bir kişi kim gussânun *afyonuna* mut'âd ola
Dâimâ *zehr-i helâhil* yirse te'sir eylemez
Zâtî G 550/3¹²⁰

Esrar kahveleri, âşıklar için birer gam meclisidir. Gam meclislerinde insanlar fazla konuşmazlar. Kendi dertleri ile hem-hâl olurlar:

Dembeste-i esrâr-ı reh-i âlem-i aşkız
Bu *meclis-i gamda* kemimiz ebkemimizdir
Edîb¹²¹

c-Gıda: Divan şiirinde afyonun diğer bir adı da 'gıda'dır. Afyon mübtelaları kendi aralarında 'gıda' kelimesini kullanırlar. Onlar için vücudun en büyük ihtiyacı afyondur.

Meftûn-ı habb-ı hâli vü sarhoş-ı la'liyiz

¹²⁰ Vildan Serdaroğlu, Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı, İsam Yayınları, İstanbul 2006, s.385.

¹²¹ A. Talat Onay, a.g.e., s.153.

Düştük belâ-yı keyfe *gıdamız* budur bizim
Nedim G 85/3

Afyon-ı hâl gerçi ki rûhun *gıdası*dur
Elmâs-ı rîze-i müje göz tûtiyâsıdur
Şeyh Gâlib G 78/1

d-Gubâr: Toz anlamına gelen Gubâr, divan şiirinde sevgilinin yüceliğinin ve değerinin büyüklüğünü anlatmada kullanılır.¹²² Aynı zamanda toz halindeki esrar demektir. Avamca adı topraktır.¹²³

Divan şiirinde sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri gubâra teşbih edilir. Gubâr aynı zamanda da esrar olduğu için âşığı hayran eder:

Hattun *gubârı* ağladur ey dil-rübâ beni
Gerçi *gubâr* merdüm-i hayrânı güldürür
Şeyhülislam Yahyâ G 97/3

Hatt-ı gubârı gerçi leb-i yâri kaplamış
Pür-neş'eyim henüz ben o *keyf-i gubârdan*
Sünbülzâde Vehbi¹²⁴

Râzıyam devrân beni bir lahza handân itmesün
Tek *gubâr-ı gussâ-ı* dehr ile hayrân itmesün
Cevrî G 182/1

Gubâr gam ile beraber tamlama yapılarak gam tozu şeklinde esrara teşbih edilmiş ve sevgilinin yüzü ile manalandırılmıştır:

Gubâr-ı gam da virür bana misket-âsâ keyf
Hatun hayâline görsem çemende tenhâ keyf
Sâbit G 197/1

Terbiye görmüş esrarın ufaltılarak toz haline getirilmesine de 'gubâr-ı gam' denilmektedir.¹²⁵

Süpürülsün harem-i sîne *gubâr-ı gamdan*
Keyf derler dile bir taraflı mihmân geliyor
Sâbit K 12/6

¹²² İskender Pala, a.g.e., s.187.

¹²³ A. Talat Onay, a.g.e., s.154.

¹²⁴ A. Talat Onay, a.g.e., s.154.

¹²⁵ A. Talat Onay, a.g.e., s.155.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Osmanlı toplumunda bir keyf aracı olarak kullanılmış olan afyon ve esrar, günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuş ve afyon kullanımından dolayı ‘afyonu patlamak’, ‘hapı yutmak’ vb deyimleri de beraberinde getirmiştir. Afyon ve esrar Divan şiirinde de keyif verici özelliği ile ele alınmış ve sevgiliyle ait mazmunlarla da zenginleştirilmiştir. Divan şiirinin vazgeçilmez iki unsuru olan rind-zâhid, âşık-rakib çekişmesinin yanında esrar-şarab çekişmesi de ağırlığını şairler üzerinde koymuştur. Divan şairleri arasında da afyon ve esrar müptelaları olduğu gibi, afyonu ve esrarı içmeyi men edici, insanların bu gibi maddeleri kullanmamaları için tavsiye türü şairler de çıkmıştır. Hemen hemen bütün nasihatname türü eserlerde keyif verici şeylerden sakınılmasına dair bölümler bulunmaktadır.

KAYNAKLAR:

A-Divanlar:

- Ahmed Paşa Divanı, (hzl.: A. Nihad Tarlan), Akçağ Yayınları, Ankara 1992.
- Antepli Aynî Divanı, (hzl.: Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Bâki Divanı, (hzl.: Sabahattin Küçük), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Behiştî Divanı, (hzl.: Yaşar Aydemir), Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Bosnalı Alaaddin Sabit Divanı, (hzl.: Turgut Karacan), Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.
- Bursalı İffet Divanı, (hzl.: Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- Cem Sultan'ın Türkçe Divanı, (hzl.: İ. Halil Ersoylu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Cevrî Divanı, -Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkildi Metni-, (hzl.: Hüseyin Ayan), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum 1981.
- Divân-ı Fâzıl Bey Enderunî, Bulak Matbaası, İstanbul 1258 (1842).
- Emrî Divanı, (hzl.: M. Yekta Saraç), Eren Yayınları, İstanbul 2002.
- Enderunlu Vâsıf Divanı, (hzl.: Raşan Gürel), Kitabevi Yayınları, İstanbul (Tarihsiz).

- Erzurumlu Zihnî Divanı, (hzl.: Muhsin Macit), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Figânî ve Divançesi, (hzl.: Abdulkadir Karahan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1966.
- Fuzûlî Divanı, (hzl.: Kenan Akyüz vd.), Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- Güftî Divanı, (hzl.: Kaşif Yılmaz), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1983.
- Hasan Ziyâî, -Hayatı, Eserleri, Sanatı ve Divanı-, (hzl.: Müberra Gürgendereli), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Haşmet Külliyyatı, -Divan, Senedü's-Şuâra, Vilâdetnâme, İntisâbü'l-Mülûk-, (hzl.: Mehmet Arslan-İ. Hakkı Aksoyak), Sivas 1994.
- Hayâlî Divanı, (hzl.: A. Nihad Tarlan), Akçağ Yayınları, Ankara 1992.
- Hayretî, Divan, (hzl.: Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri), İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Yay. İstanbul 1981.
- İzzet Ali Paşa, -Divan, Nigârname-, (hzl.:A. İrfan Aypay), İstanbul 1998.
- Karamanlı Nizâmî, -Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı-, (hzl.: Haluk İpekten), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- Mesîhî Divanı, (hzl.:Mine Mengi), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1995.
- Muhibbî Divanı, (hzl.:Coşkun Ak), Trabzon Valiliği Yay., 2 C, Trabzon 2006.
- Nâilî Divanı, (hzl.: Haluk İpekten), Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- Nedim Divanı, (hzl.: Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılap ve Aka Yay., İstanbul 1972.
- Nef'î Divanı, (hzl.: Metin Akkuş), Akçağ Yayınları, Ankara 1993.
- Neşâtî Divanı, (hzl.: Mahmut Kaplan), Akademi Kitabevi, İzmir 1996.
- Râmî Divanı, (hzl.: Erdal Hamami), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Sun'ullah Gaybî Divanı, (hz.: Bilal Kemikli), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Şeyh Gâlib Divanı, (hzl.:Muhsin Kalkışım), Akçağ Yayınları, Ankara 1994.
- Şeyhî Divanı, (hzl.:Mustafa İsen-Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- Nev'î Divanı, (hzl.:Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri), İstanbul 1977.
- Şeyhülislâm Yahyâ Divanı, (hzl.:Rekin Ertem), Akçağ Yayınları, Ankara 1995.

Usûlî Divanı, (hzl.: Mustafa İsen), Akçağ Yayınları, Ankara 1990.

Yenişehirli Avni Divanı, Divanının Tahlili, Tenkildi Metin, Encümen-i Şuârâdan Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatı'na Geçiş, (hzl.:Lokman Turan), Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 1999

B-Diğer Kaynaklar:

Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri –İnsanlar, İnanışlar, Eğlence, Dil-, (Yayına hzl.: Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.2, İstanbul 1995.

AÇIKGÖZ, Namık, Kahvenâme (Klasik Türk Edebiyatında Kahve), Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

Ahmed Eflâki, Ariflerin Menkıbeleri, C.2, (çev.: Tahsin Yazıcı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1959.

Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmani, (hzl.: Recep Toparlı), Türk Dil Kurum Yayınları, Ankara 2000.

Amasyan Efendi, Afyon Tohumu Zira'ına Dair, La Türki Matbaası, İstanbul 1287, (Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu, No:108).

BAKTIR, Mustafa, “Afyon”,İslâm Ansiklopedisi, DİA, C.1, İstanbul 1988, s.442.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza, Bir Zamanlar İstanbul, (hzl.:N. Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Eser, Tarihsiz.

BAYTOP, Turhan, “Esrar”, İslâm Ansiklopedisi, DİA, C.11, İstanbul 1995, s.431.

Besim Ömer, Mükeyyifât ve Müskirâtdan –Afyon, Kahve, Çay, Esrar-, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1305. (Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu, No:10155).

Beyâni, Tezkire-i Şuâra, (hzl.: İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

CANIM, Rıdvan, Edirne Şairleri, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.

CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara 1997.

DERNSCHWAM, Hans, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (çev.: Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

- DEVELİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 1993.
- DOĞAN, M. Nur, Fatih Divanı ve Şerhi, Yelkenli Yayınevi, İstanbul 2006.
- D'OHSSON, M., 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler, (çev.: Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Eser, Tarihsiz.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.3, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994.
- ERKAL, Abdulkadir, "Mir-i Alem Mesnevisinin Şairi Celâlî Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.11, Erzurum 1999, s.131-136.
- FAROQHÎ, Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam –Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla-, (çev.: Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Gelibolulu Ali, Kühü'l-Ahbâr (Tezkire Kısmı), (hz.: Mustafa İsen), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994.
- GÜZEL, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- Hasan Bahri, Esrârkeşler, Şems Matbaası, İstanbul 1331 (1915). (Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu, No:3561).
- Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şuarâ, (hzl.: İbrahim Kutluk), C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- HATTOX, Ralph S., Kahve Kahvehaneler –Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğu'daki Kökenleri-, (çev.: Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- <http://www.narkotik.iem.gov.tr>
- İPEKTEN, Haluk -vd, Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- İPEKTEN, Haluk, Divan Edebiyatında Edebî Muhitler, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s.44.
- _____, Fuzûlî, -Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları-, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, Ankara 1973.
- İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul Yayınevi, İstanbul 1946, C.1.
- KÜRKÇÜOĞLU, K. Edip, Fuzûlî Beng ü Bâde, Maarif Basımevi, Ankara 1955.
- Latîfî Tezkiresi, (hzl.: Mustafa İsen), Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

- LEVEND, A. Sırrı, Divan Edebiyatı –Kelimeler, Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Muhammed Arif Efendi, Afyon Tiryakileri, Beyoğlu Taş Testgâhları, İstanbul 1273. (Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu, No:107).
- OCAK, Ahmet Yaşar, Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Yayına hzl.: Cemal Kurnaz), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.
- Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (Editörler: Halil İnalçık-Donald Quaterert), Eren Yayınları, C.2, İstanbul 2004.
- PALA, İskender, Ah Minel Aşk, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____, İki Dirhem Bir Çekirdek, Kapı Yayınları, İstanbul 2005.
- Rıza Tezkiresi, (hzl.: Gencay Zavotçu), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993.
- SCHİVELBUSCH, Wolfgang, Keyif Verici Maddelerin Tarihi –Cennet, Tat ve Mantık-, (çev.: Z. Aksu Yılmaz), Dost Yayınları, Ankara 2000;
- SCOTT, J. M., The White Poppy, A History of Opium, Londra 1969.
- SERDAROĞLU, Vildan, Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı, İsam Yayınları, İstanbul 2006.
- Sırru’l-Esrâr, 1290. (Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu, No:12326).
- Sünbülzâde Vehbi, Lutfiyye, (hzl.: Süreyya A. Beyzâdeoğlu), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.
- TARLAN, A. Nihad, Şiir Mecmualarında 16. ve 17. Asır Divan Şiiri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1948.
- Tezkire-i Mûcib, (hzl.:Kudret Altun), Atatürk Kültür Merkezi Yay, Ankara 1997.
- TOLASA, Harun, Sehî, Lâtifi ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s.124.
- Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 1998.
- Yusuf Nâbi, Hayriyye, (hzl: İskender Pala), Kapı Yayınları, İstanbul 2004.

(Bu makale, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı, 33, Erzurum, 2007, Sayfa, 25-61 arasında yayınlanmıştır).